

ՄԽԻԹԱՐ ՍԵՔԱՍՏԱՑՈՒ «ՔՐԻՍՏՈՆՆԵԱԿԱՆՆԵՐ»-Ը ՈՐՊԵՍ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՐԿԱԶԱՆԻ ԴԱՍԱԳՐԵՐԻ ՆՄՈՒՇ

Բանալի բառեր՝ Մխիթար Սեբաստացի, «Քրիստոնէականներ», դասագրքեր, քրիստոնեական կրթություն և դաստիարակություն, ուսումնական ձեռնարկներ, մանկավարժական միջոցներ ու մեթոդներ, քրիստոնեական բարոյագիտություն:

Սույն հոդվածի նպատակներն են համեմատել Մխիթար Սեբաստացու հեղինակած «Քրիստոնէականներ» պայմանական վերնագրով հայտնի դասագրքերի չորս տարբերակները, վերլուծել դրանցում առկա մանկավարժական ու աստվածաբանական մոտեցումները, պարզել դրանց օգտակարությունը քրիստոնեական ուղղվածությամբ արդի ուսումնական ձեռնարկներ ստեղծելու համար¹:

«Քրիստոնէականներ» ձեռնարկների չորս տարբերակներն ունեն հետևյալ ամբողջական խորագրերը. ա) «Գիրք Քրիստոնէականի վարդապետության ընդ որում դնի և այլբենարան, ի յուսումն մանկանց հաւատացելոց, և ամենից որք ունին զպիտոյս: Շարադրեցեալ աշխատասիրութեամբ Տեառն Մխիթարայ Վարդապետի Սեբաստացւոյ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ»², բ) «Գիրք Քրիստոնէականի վարդապետութեան: Շարադրեցեալ աշխարհաբառիւ լեզուաւ աշխատասիրութեամբ Տեառն Մխիթարայ Վարդապետի Սեբաստացւոյ Աբբայ հայր կոչեցելոյ: Ընդ որում և երգք տաղից առադրին, որք ի վաղնջուց ժամանակաց շինեցեալք

¹ Մխիթար Սեբաստացու դասագրքերի վերաբերյալ ծավալած գործունեությունն ավելի մանրամասն ներկայացրել ենք մեր ատենախոսության շրջանակներում: Առհասարակ մեզանում օգտագործված դասագրքերի մասին տե՛ս Ա. Խ. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (X-XV դարեր), Երևան, 1958: Մ. Հ. Սանթրոսյան, Արևելահայ դպրոցը XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964: Գ. Ա. Նազիկյան, Արևմտահայ մանկավարժական միտքն ու դպրոցը, Երևան, 1969: Յ. Սիմոնյան, Հայ մանկավարժության պատմություն, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2012:

² Մխիթար Սեբաստացի, Գիրք Քրիստոնէականի վարդապետութեան ընդ որում դնի և այլբենարան, ի յուսումն մանկանց հաւատացելոց, և ամենից որք ունին զպիտոյս: Շարադրեցեալ աշխատասիրութեամբ Տեառն Մխիթարայ Վարդապետի Սեբաստացւոյ Աբբայ Հայր կոչեցելոյ, Ի Վենետիկ, 1725:

են ի նոյնոյ Վարդապետէ»³, գ) «Քրիստոնէական վարդապետութիւն որ ի գործածի ի մեկնելն զպատկերս ի ժամանակի խաղալոյ»⁴:

Դասագրքի նպատակները, մեթոդաբանությունը, նախատեսված լսարանը, մանկավարժական առանձնահատկությունները կարևոր են դրա ստեղծման համար: Նույնը կարևորել է Մխիթար Սեբաստացին իր հեղինակած «Քրիստոնէականներ» դասագրքերում:

Վերոնշյալ ուսումնական ձեռնարկների ստեղծման ժամանակաշրջանին, գրելու նպատակներին, հասցեատերերին, կառուցվածքին անդրադարձել են հետևյալ ուսումնասիրողները. Ա. Ալպոյաճյան⁵, Լեո⁶, Ս. Ճեմճեմյան⁷, Վ. Դերիկյան⁸: Մ. Գասպարյանը⁹ քննել է առաջին «Քրիստոնէական»-ի այբբենարան բաժինը, իսկ Մ. Թովալյանը¹⁰ անդրադարձել է չորրորդ «Քրիստոնէական»-ում Սուրբ Հաղորդության պատկերավոր ուսուցման հարցերին: Այստեղ, անդրադարձել ենք «Քրիստոնէականներ» գրքերի ձևավորման պատմությանը, հայ իրականության մեջ դրանց սկզբնավորմանը, առաջին անգամ ուսումնասիրել քննարկվող «Քրիստոնէականներ»-ի հարցադրումները, ներկայացրել, թե ինչպիսի խմբերի կարելի է բաժանել դրանք, քննել ենք դասագրքերի կրոնական նյութերի ծրագիրը: Նաև՝ թե ինչպիսի մանկավարժական սկզբունքներ է որդեգրել աբբահայրը, մասնավորապես քննում ենք դրանցում նրա կիրառած խաղալին մեթոդներն ու հարցադրումները: Եվ թե ինչպիսի կրոնական թեմաներից է անհրաժեշտ սկսել ու տրամաբանական ավարտին հասցնել աշակերտի քրիստոնեական կրթությունն ու դաստիարակությունը: Այս դասագրքերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում արժևորելու դրանցում օգտագործված

³ Երկրորդ և երրորդ «Քրիստոնէականներ»-ը ունեն նույն վերնագրերը՝ **Մխիթար Սեբաստացի**, Գիրք Քրիստոնէականի վարդապետութեան: Շարադրեցեալ աշխարհաբառիւ լեզուաւ աշխատասիրութեամբ Տեառն Մխիթարայ Վարդապետի Սեբաստացոյ Աբբայ հայր կոչեցելոյ: Ընդ որում և երգք տաղից առադրին, որք ի վաղնջոց ժամանակաց շինեցեալք են ի նոյնոյ Վարդապետէ, Ի Վէնէտիկ, 1727 և 1732: Կան որոշ բովանդակային տարբերություններ, ինչի մասին ավելի մանրամասն կխոսենք ստորև:

⁴ **Մխիթար Սեբաստացի**, Քրիստոնէական վարդապետութիւն որ ի գործածի ի մեկնելն զպատկերս ի ժամանակի խաղալոյ, Ի Վէնէտիկ, 1737:

⁵ **Ա. Ալպոյաճեան**, Պատմութիւն Հայ դպրոցի, (Ա. հատոր) , Գահիրէ, 1946:

⁶ **Լեո**, Երկերի ժողովածու, III հ., Երևան, 1973:

⁷ **Ս. վրդ. Ճեմճեմյան**, Մխիթար Աբբահայր հրատարակչական առաքելութիւնը, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1980:

⁸ **Վ. Դերիկյան**, Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում, մաս Գ, Սուրբ Ղազարից Սուրբ էջմիածին (18-րդ դար) , Երևան, 2016:

⁹ **Մ. Գասպարյան**, «Մեսրոպյան այբբենաբանները Ժե-ԺԷ դարերում», էջմիածին , 1960, Ը, էջ 34-42: Տե՛ս նաև **Մ. Գասպարյան**, «Մխիթար Սեբաստացու այբբենաբանը», Սովետական դպրոց, 1941, № 17:

¹⁰ **Հ. Մ. Թովալեան**, «Ս. Հաղորդութեան պատկերաւոր ուսուցումը Մխիթար Աբբահայր չորրորդ Քրիստոնէականին մէջ», Բազմավէպ, 2013, (1-2) , էջ 13-31:

մոտեցումները և հարկ եղած դեպքում՝ որպես ուղեցույց օգտագործել քրիստոնեական ուղղվածությամբ արդի ուսումնական ձեռնարկներ կազմելու համար:

18-րդ դարում եվրոպայում հանրային քննարկման առարկա էին դարձել կրթությանը վերաբերող տարաբնույթ խնդիրներ՝ դպրոցների տարանջատումը եկեղեցուց, նոր դպրոցական համակարգի ձևավորումը, համընդհանուր գրագիտությունն ապահովումը¹¹: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այդ դարաշրջանում կրթության հիմնախնդիրներից էր ժողովրդի լայն շերտերին ուսումը հասու դարձնելը, ինչը կարևորում էին նշանավոր մանկավարժներ ու փիլիսոփաներ՝ Յ. Ա. Կոմենսկին, Ջ. Լոկկը, Ժ. Ժ. Ռուսսոն, Կ. Ա. Հելվեցիուսը, Դ. Դիդրոն: Նրանցից շատերի մանկավարժական հայացքներում արժևորվում էին՝ ա) ուսուցչի դերը, որի խնդիրն էր՝ սովորեցնել աշակերտին ինքնուրույն գտնել հարցերի պատասխանները, բ) ժողովրդի տարբեր շերտերին պատկանող երեխաների կրթության և դաստիարակության հարցերը, գ) աշակերտների կրթությունն ու դաստիարակությունը՝ ըստ տարիքային առանձնահատկությունների, դ) ուսուցման գործընթացի հետաքրքիր, զվարճալի կազմակերպումը, դ) երեխաների՝ հասկանալու և ինքնուրույն դատողություններ անելու ընդունակությունները, ե) դիդակտիկ նյութերի՝ դասագրքերի, ուսումնական ձեռնարկների ստեղծումը:

Տպագրության առավել ակտիվացումը կրթության ոլորտում նոր հեռանկարներ էր բացում: Ստեղծվեցին դիդակտիկ նյութեր՝ դասագրքեր, ուսումնական ձեռնարկներ, որոնք համապատասխանում էին մի շարք մանկավարժական պահանջների, ինչպիսիք էին՝ ա) ուսումնական նյութի համակարգում, բ) պարզ և հասանելի լեզու, գ) զննականության սկզբունք: Բազմազան դիդակտիկ նյութեր կազմելը հնարավորություն էր ստեղծում՝ ա) բարելավել ուսուցման գործընթացը, բ) ալիելացնել աշակերտների քանակը, գ) բարձրացնել կրթության որակը, դ) ուսուցման գործընթացում ներառել բոլոր աշակերտներին՝ անկախ նրանց ընդունակություններից¹²:

«Քրիստոնեականներ»-ի ձևավորումը որպես կրոնական գիտելիքների հաղորդման դասագիրք, անցել է երկար ճանապարհ¹³: Նման ուսումնական ձեռ-

¹¹ Г. Б. Корнетов, *История педагогики за рубежом с древнейших времен до начала XXI века*, Москва, 2013.

¹² Г. Б. Корнетов, *ук. соч.*, с. 232-233.

¹³ Առափնական շրջանում «Քրիստոնեական»-ը («Կատեխիզիս»-ը) ընկալվել է որպես բանավոր ուսուցում Բրիտանական հավատի, կյանքի վերաբերյալ: Ավելի ուշ շրջանում կիրառվել է մկրտությանը նախապատրաստվելու ընթացքը բնորոշելու իմաստով: 16-րդ դարի սկզբից Բրիտանական ուսմունքի զլխավոր սկզբունքները ներկայացնող գիրք, տե՛ս **М. Корзо**, *Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI-XVIII вв., становление, эволюция и проблема заимствований*, Москва, 2007, с. 3-13: Տե՛ս նաև **М. А. Полякова**, «На пути к религиозному обучению населения в эпоху реформации: история создания Краткого катехизиса Мартина Лютера», *Вестник ПСТГУ*, серия IV, 2016, с. 68-70:

նարկների մանկավարժական բնույթը գալիս է դեռևս 16-րդ դարից, երբ ռեֆորմացիայով պայմանավորված, կարիք էր առաջացել քրիստոնեական հավատքի տարածման և ժողովրդի գրագիտության բարձրացման¹⁴։ Դասագրքերը հիմնականում բաղկացած էին այբբենարանից և ընթերցարանից։ Ընթերցարաններում ներկայացված էին սաղմոսներ, տաղեր, աղոթքներ, քրիստոնեական ուսմունքի վերաբերյալ գիտելիքներ։

«Քրիստոնեականներ»-ի բովանդակությունը ժամանակի ընթացքում ենթարկվել է փոփոխությունների։ Սկզբնական շրջանում դրանցում ներառվել են Հավատո հանգանակ, Տերունական աղոթք, պատվիրաններ։ Հետագայում վերոնշյալներին ավելացվել են «Ողջույն քեզ Մարիամ» աղոթքը, տեղեկություններ եկեղեցու խորհուրդների, առաքինությունների ու մեղքերի վերաբերյալ։ 16-րդ դարի «Քրիստոնեականներ»-ում լայն տարածում է գտնում պատկերների օգտագործումը։ Նման գրքերը հայտնի են ջատագովական «Քրիստոնեականներ» վերնագրով¹⁵։ 17-18-րդ դարերում առաջ են գալիս աշակերտների և ուսուցիչների համար նախատեսված «Քրիստոնեականներ»՝ համապատասխան մեթոդական բացատրություններով¹⁶։ Հաշվի առնելով ժողովրդական կրթության մակարդակը բարձրացնելու կարիքը (հիմնականում հասարակ ժողովուրդը գուրկ էր գրագիտություն ստանալու հնարավորությունից) «Քրիստոնեականներ»-ը նպաստում էին ժողովրդի ցածր խավին կրթելու և քրիստոնեական գիտելիքներ հաղորդելու խնդիրները լուծելուն։

Հայ իրականության մեջ նման գրքերի օգտագործման վերաբերյալ տեղեկությունները ի մի է բերել Մ. Գասպարյանը։ Այսպես, 1430-ական թթ. Թովմա Մեծոփեցին աշակերտների խնդրանքով կազմում է այբբենարան, որը մեթոդական ուղեցույց էր ուսուցիչների համար։ Հետագա աղբյուրները վկայում են այբբենարանի և ընթերցարանի համատեղությամբ մեթոդական ձեռնարկների օգտագործման մասին¹⁷։ 16-18-րդ դարերում հայ հեղինակներից Աբգար Եվդոկացին¹⁸, Ոսկան Երևանցին¹⁹, Մատթեոս Վանանդեցի Հովհաննիսյանն ու Ղուկաս Վանանդեցի Նուրիջանյանը²⁰, Հակոբ Շահամիրյանը²¹ և այլք լույս են ընծայում տպագիր այբբենարաններ ընթերցարանների հետ համատեղ։ Կարգալու համար

¹⁴ М. А. Полякова, ук. соч., с. 70.

¹⁵ М. Корзо, ук. соч., с. 22.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 27-28:

¹⁷ Մ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 34-37:

¹⁸ Աբգար դպիր Թոխատեցի, Փոքր քերականութիւն կամ այբբենարան, Կ. Պոլիս, 1567:

¹⁹ Ոսկան Երևանցի, Հանդերձ Աստուծով, Ամստերդամ, 1666:

²⁰ Մաթթեոս Վանանդեցի Հովհաննիսեան եւ Ղուկաս Վանանդեցի Նուրիջանեան, Ոսկեայ դուռն դպրատան, Ամստերդամ, 1699-1700:

²¹ Հակոբ Շահամիրյան, Այբբենարան, Մադրաս, 1772:

նախատեսված նյութերը վերաբերում են քրիստոնեական վարդապետությանը, պատվիրաններին, աղոթքներին, որոնք ներկայացված են զրույցի՝ հարց ու պատասխանի ձևով: Հատկանշական է, որ ուսուցման գործընթացում այդ մեթոդն օգտագործվել է դեռ վաղ ժամանակներից²²: Հանդես գալով որպես մեկնության եղանակ, հարց ու պատասխանը հեշտացնում էր ուսումնական նյութի ընկալումը²³: Նման եղանակով են գրված նաև Մխիթար Սեբաստացու առաջին երեք «Քրիստոնեականներ»-ը: Դասագիրքը, որը ներկայանում է որպես «զրուցակից», հարցեր է տալիս սովորողին և ստանում համարժեք պատասխաններ, ինչպես օրինակ. «Լաւ, հիմիկ իմացայ որ դու զո՞հ հաւատոյ պի՞նտ հարկաւոր բաներն գիտես, զհայր և զորդի և զսուրբ ոգին երեւ անձինք և մի Աստուած կու հաւատաս... բայց կու կամիմ որ ասես ինձ թէ ինչո՞ւ համար քրիստոնէից նշանն սուրբ խաչն է, և վասն է՞ր երկրպագութիւն կու լինի սուրբ խաչին»²⁴:

Մխիթար Սեբաստացին երազում էր հիմնադրել միաբանություն, թերևս միջնադարյան վարդապետարանների օրինակով, որը կվերականգներ հայ միջնադարյան դպրոցների ավանդույթը և կնպաստեր հայ կրթական-մշակութային կյանքի վարժոնքին²⁵: Ցանկանալով իր աշակերտներին կրթել Սուրբ գրքի ուսմամբ, աստվածավախությամբ և նրանց վարժեցնել քրիստոնեական վարդապետությանը՝ արբահայրը կարևորում է նաև դասագիրք ունենալու անհրաժեշտությունը²⁶: Ինչպես Ս. Ճեմճեմյանն է նշում, դրանք կազմելու համար հեղինակն օգտվել է Ոսկան վարդապետի, Բարսեղ Հոլովի օրինակներից²⁷: Մ. Գասպարյանն այդ առթիվ գրում է. «Մխիթար Սեբաստացին ոչ միայն ծանոթ է եղել, այլ շատ է օգտվել Հովհան Բանանա Ակնցու և Եվդոկիայում գրված այբբենարաններում եղած բազմաթիվ նորություններից»²⁸: Գրքերի հասցեատերերը հայ մանուկներն են, ինչի առթիվ արբահայրը գրում է. «Զփոփրիկս զայս ընծայ է, որ է ըստ Բանակութեան շարամանեցելոց բառից արտաբանականացն փոփրիկ, բայց ըստ պարունակեցելոց բանիցն մեծագոյն և հարկաւորագունեղ ուսանելի մանկանց հաւատացելոց՝ կարկառեմ մեծաւ սիրով ամենից, և իւ-

²² Զրույցը օգտագործել են դեռևս Սոկրատը և Պլատոնը իրենց դպրոցներում: Հայ մատենագրության մեջ այս եղանակին լայնորեն դիմել են Վանական Վարդապետը, Հովհան Ռոտմեցին, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ:

²³ Մ. Է. Ծիրինյան, Քրիստոնեական վարդապետության անտիկ և հելլենիստական տարրերը, Երևան, 2005, էջ 139-140:

²⁴ Մխիթար Սեբաստացի, Գիրք..., 1727, էջ 13:

²⁵ В. Деврикан, М. Э. С. Ширинян, «Мхитаристы», Православная энциклопедия, Москва, 2017, XLVIII, с. 106.

²⁶ Ս. Ճեմճեմյան, նշվ. աշխ., էջ 40:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Մ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

րաբանչիւրոց անձանց, որք ունին զկարոտութիւն, և զպիտոյս ուսանելոյ զՔրիստոնէական Վարդապետութիւն»²⁹: Բացի մանուկներից, գրքերը նախատեսված են քրիստոնեական ուսման կարիք ունեցող ցանկացած անձի համար, ինչի մասին հեղինակը հայտնում է, ինչպես արհեստավորը պարտավոր է տիրապետել իր գործիքներին, և իր արհեստի կանոններին, որպեսզի չվնասի իրեն, այնպես էլ քրիստոնյա մարդը պետք է իմանա Քրիստոսի օրենքը, որպեսզի խուսափի մոլորություններից³⁰: Կարծում եմ, որ «Քրիստոնէականներ»-ի երևան գալու պատճառներին կարելի է հավելել նաև հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը: Այս պարագայում նման դասագրքերը, իհարկե, շատ կարևոր դեր կարող էին խաղալ հայ մանուկներին քրիստոնեական արժեհամակարգով կրթելու և դաստիարակելու, իրենց նախնիների հավատքին հաղորդակից դարձնելու, ազգային ինքնագիտակցությունը բարձր պահելու և ինչու ոչ՝ չհուսահատվելու համար:

Աբբահայրը տարիներ շարունակ՝ քարոզելու նպատակով ապրել է ժողովրդի մեջ և շատ լավ պատկերացրել է նրա կարիքները՝ քրիստոնեական գիտելիքներ ուսուցանելու համար³¹: Մխիթար Սեբաստացին առաջին «Քրիստոնէական»-ը գրել է 30-ամյա մանկավարժական գործունեությունից հետո: Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում, Կոստանդնուպոլսում, Հունաստանում և Իտալիայում եղել է թե՛ հասակավորների, թե՛ մանուկների գրուսույց, կամ գրուսույցների ղեկավար³²:

Նկատի ունենալով սոցիալական տարբեր շերտերին պատկանող մանուկներին կրթելու և որպես քրիստոնյա դաստիարակելու խնդիրները, Մխիթար Սեբաստացին 1725 թ. կազմում է «Քրիստոնէական»-ի գրաբար տարբերակ, նախատեսված գրագետ խավի համար, իսկ 1727 թ. հեղինակն իրականացնում է իր վաղեմի երազանքը՝ կազմելով «Քրիստոնէական»-ի աշխարհաբար տարբերակը՝ հասարակ դասակարգի համար³³: Հատկանշական է, որ աբբահայրը առաջին «Քրիստոնէական»-ում թե՛ գրաճանաչ, թե՛ ոչ տառաճանաչ, անուսում աշակերտներին գիտելիքներ ստանալու համար միևնույն միջոցներն է առաջարկում: Դրանք երկուսն են՝ լսել և ընթերցել: Համաձայն հեղինակի՝ գրել և կարդալ չի-

²⁹ Մխիթար Սեբաստացի, Գիրք..., 1725, էջ 3:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 4:

³¹ Ս. Ճեմճեմեան, նշվ. աշխ., էջ 44:

³² Մ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

³³ Դասագրքի աշխարհաբար տարբերակը ունեցել է երկու օրինակ՝ նախագիծ և բուն գիրք: Նախագիծը նախատեսված է եղել ուսուցչի համար, իսկ հետագայում դրա հիման վրա Մխիթար Սեբաստացին փոփոխություններ կատարելով կազմել է գրքի վերջնական տարբերակը, տե՛ս Ս. Վրդ. Ճեմճեմեան, նշվ. աշխ., էջ 44:

մացող մանուկները ստիպված են լսելով քրիստոնեական ճշմարտություններ սովորել, իսկ գրաճանաչները՝ կարդալով³⁴ : Թերևս նման մոտեցումը կարելի է բացատրենք 18-րդ դարում տարածված դիդակտիկ այն գաղափարով, ըստ որի, ուսուցման գործընթացում հարկ էր ներառել բոլոր աշակերտներին՝ անկախ նրանց ընդունակություններից:

Քննարկվող ժամանակաշրջանի մանկավարժական պահանջներից էր ուսուցման գործընթացի հետաքրքրական և զվարճալի կազմակերպումը, ուստի ուշադրության է արժանի երկրորդ և երրորդ «Քրիստոնեականներ»-ում խաղային մեթոդի գործածությունը: Ուսուցման ձեռնարկների համար աբբահայրը հորինում և կցում է մի Տաղարան, որն իր հերթին միջոց էր քրիստոնեական հավատքի գաղափարները մանուկներին զվարճալի կերպով մատուցելու համար³⁵: Ներկայացված տաղերին, երգերին հետևում է նյութին համարժեք մեկական շարական: Տաղարաններում կան տաղեր, մաղթանքներ, երգեր, գովեստներ, նվիրված Աստվածամորը, Գրիգոր Լուսավորչին³⁶, Հայր Անտոնին³⁷, աղոթքների մեջբերումներ ներսես Շնորհալուց³⁸ և Գրիգոր Նարեկացուց³⁹: Տաղերի միջոցով աշակերտը խնդրում է Աստծուն իրեն շնորհել առաքինություններ, պարգևել մտքի լուսավորություն, հեռու պահել մեղքերից, ինչպես օրինակ՝ «Մաքրեա զնոցիս իմ Տէր Յիսուս ողորմած, զի աղտեղի գործով եմ յոյժ մոլորած, այլ և անկեալ ի մէջ անթիւ շար մեղաց...»⁴⁰: Սա ավանդական երեույթ է, քանի որ դեռևս որ 15-րդ դարի կաթողիկ «Քրիստոնեականներ»-ում մեծ տարածում էր գտել տաղերի օգտագործումը, որոնք հիմնականում վերաբերում էին Քրիստոսի կրքերին, ապաշխարությանը⁴¹:

Մխիթարի «Քրիստոնեականում» առկա են նաև այնպիսի տաղեր, որոնց միջոցով մանուկը ծանոթանում էր Աստծո հատկանիշներին: Թերևս նման տաղերի ուսուցումը հատկապես օգտակար է եղել այն մանուկներին, որոնք լսելով են սովորել քրիստոնեական ճշմարտությունները, օրինակ՝ Հայր Աստծուն ուղղված տաղը. «Աննառ, անհաս ստեղծող գոյութեանց բնալից, կարողութիւն անհուն հայրդդ համայնից. շնորհէա ինձ գորութիւն մտաց և բանից, պար-

³⁴ Մխիթար Սեբաստացի, Գիրք..., 1725, էջ 6-7:

³⁵ Երկրորդ և երրորդ «Քրիստոնեականներ»-ի բովանդակությունը գրեթե կրկնվում է: Երրորդ տարբերակում հեղինակը հավելել է Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված տաղ և շարականներ, տե՛ս Ս. Ճեմհեմյան, նշվ. աշխ., էջ 46:

³⁶ Մխիթար Սեբաստացի, Գիրք..., 1732, էջ 27:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 37:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 111:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 118:

⁴⁰ Նույն տեղում, 1727, էջ 91:

⁴¹ М. Корзо, ук. соч., с. 20.

զապէս ճանաչել զարարիչդ էից: Պարզօրէն ճանաչմամբ բնութեանդ անհնին, ծնանիս զիմաստութիւն ըզբանն անմարմին, որով ճանաչես զէութիւնդ անգննին, լուսավորես զիտութեամբ զմիգամած անձն իմ»⁴²:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի չորրորդ «Քրիստոնէական»-ում խաղային մեթոդի կիրառումը: Այն իր կառուցվածքով, բովանդակութեամբ, մեթոդաբանութեամբ տարբերվում է նախորդ երեքից: Ձեռնարկը բաղկացած է 46 պատկերներից, մեկնաբանություններից և սուրբգրային ընթերցվածներից: Դասագրքի նպատակն է պատկերների միջոցով մեկնել քրիստոնեական հավատքի հիմնական ճշմարտությունները և, կարծում եմ, ավելի հասանելի դարձնել դրանք աշակերտին: Գրքի առաջաբանում ներկայացված են խաղի կանոնները. յուրաքանչյուր աշակերտ պետք է ունենա սիսեռի տասներկու հատիկ, զառ և մի տարբերվող նշան: Աշակերտը գցում է զառը, տվյալ թվին համապատասխան առաջ է գնում և սիսեռի մի հատիկ դնում այն պատկերի վրա, որտեղ կանգ է առել: Նա պետք է մեկնաբանի տվյալ պատկերը և մեջբերի Աստվածաշնչի համապատասխան տեղիք, իսկ եթե չի կարողանում, ապա ըստ խաղի կանոնների՝ միավորներ է կորցնում⁴³: Հայր Մեսրոպ Թոփալյանը չորրորդ «Քրիստոնէական»-ը իր տեսակի մեջ անկրկնելի է համարում և բոլոր ժամանակների համար գործածական⁴⁴:

Մանկավարժական տեսանկյունից կարևոր են «Քրիստոնէականներ»-ի հարցադրումները, որոնք կարելի է տեսակավորել ըստ հետևյալ խմբերի.

Ա. Գիտելիք/մտապահում

Բ. Կիրառում

Գ. Վերլուծություն:

Գիտելիք/մտապահում խմբի հարցերի նպատակն է աշակերտներին նոր գիտելիքներ հաղորդել՝ համարժեք պատասխաններով: Գրքերում ներկայացված հարցումների հիմնական մասը այդ տեսակի հարցեր են, ինչպես օրինակ.

«Զի՞նչ է քրիստոնեայն: Քրիստոնեայն է աշակերտ և հետևող Քրիստոսի, մկրտեցեալ յանուն ամենասուրբ երրորդութեան, և ունօղ զդաւանութեան հաւատոյն, եւ օրինացն Քրիստոսի»⁴⁵:

«Զի՞նչ քարգմանի անունս այս Յիսուս: Յիսուս անունն քարգմանի

⁴² Մխիթար Սեբաստացի, Գիրք..., 1727, էջ 77-78:

⁴³ Ըստ խաղի կանոնների՝ աշակերտները կարող են և՛ նոր միավորներ հավաքել, և՛ հավաքած միավորները կորցնել: Օրինակ, եթե աշակերտը հասել է թվով 2 պատկերին, ապա կարող է առաջ անցնել և կանգնել թվով 31 պատկերի վրա: Կամ, եթե աշակերտը հասել է թվով 40 պատկերին, վերջինս պետք է մի սիսեռ գցի զանձանակի մեջ, ապաշխարի և երկու անգամ շմասնակցի խաղին, տես Մխիթար Սեբաստացի, Գիրք..., 1737, էջ 3-7:

⁴⁴ Հ. Մ. Թոփալյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

⁴⁵ Մխիթար Սեբաստացի, Գիրք..., 1725, էջ 76:

փրկիչ. Քանզի Քրիստոս Տէրն մեր փրկեաց զմեզ ի ձեռաց դիւաց, ի մեղաց, և ի յաւիտնականէ մահուանէ...»⁴⁶:

Կիրառում խմբի հարցերը ստուգում են աշակերտի տեսական գիտելիքի գործնական օգտագործումը, օրինակ՝ աշակերտը ցույց է տալիս խաչակնքվելը և բացատրում է յուրաքանչյուր քայլի նպատակը, կամ թվարկում է գլխավոր աղոթքները, ապա բանավոր ասում դրանք: Նման հարցերից են.

«Քրիստոնէին նշանն ո՞րն է: Սուրբ հաչն է՝ նաև իր երեսն խաչակնքելն է: Ասա ընծի թէ ի՞նչ կերպով խաչ կուհանես երեսդ, և ի՞նչ կասես խաչ հանած առեմըդ: Երբ որ խաչ կուհանեմ յերեսս, յառաջ զաջիկ ձեռքս հակառիս վերայ կու դնեմ, և կասեմ Յանուն հօր, և անկից վար բերելով զձեռքս գօտուս վերայ կուղնեմ, և կասեմ որդւոյ, և անկից զձեռքս դէպ ի ձախիկ կուշտս կուտանիմ, և կուբերեմ դէպ ի յաջիկ կուշտս, և կասեմ, ոգւոյն սրբոյ»⁴⁷:

Վերլուծություն խմբի հարցումների նպատակն է աշակերտներին սովորեցնել վերլուծել: Դրանք սկսվում են ինչո՞ւ, ինչպե՞ս, մի՞թե հարցերով: Տվյալ հարցաքննությունների օրինակներ են.

«Մի թէ Հիսուս Քրիստոս Տէրն մեր առանց խաչելու, և մեռանելու չէ՞ր կրնար ազատեա զմեզ ի ձեռաց սատանայի...»⁴⁸, «... բայց կու կամիմ որ ասես ինձ՝ թէ ինչո՞ւ համար քրիստոնէից նշանն սուրբ խաչն է ...»⁴⁹, «Ի՞նչ պատճառի համար այս խօսքերովս կու գովեմք զկոյսն Մարիամ»⁵⁰:

Հարցադրումների տեսակները փաստում են, որ Մխիթար Սեբաստացին նպատակ ուներ լուծելու հետևյալ խնդիրները. ամրապնդել երեխաների հիշողությունը, հասկանալ ձեռք բերած գիտելիքը և զարգացնել ինքնուրույն դատողություններ անելու ընդունակությունները:

Ուշադրության են արժանի ուսումնական ձեռնարկների առաջաբանների այն հարցերը, թե ծնողները ինչու պետք է զավակներին դաստիարակեն քրիստոնեական գիտելիքներով, ուսուցանեն քրիստոնեական վարդապետություն, և որն է աշակերտի՝ քրիստոնեական գիտելիքներ ուսանելու նախնական տարիքը: Համաձայն դրանց, ծնողները պարտավոր են փոքր տարիքից՝ վեց-յոթ տարեկանից իրենց զավակներին դաստիարակել քրիստոնեական գիտելիքներով, քանի որ ավելի հասուն տարիքում պատանին հնարավոր է այլ զբաղմունքների պատճառով դժվարություններ ունենա նման գիտելիքներ ստանալու հարցում⁵¹:

Մխիթար Սեբաստացու առաջին երեք «Քրիստոնէականներ»-ն ունեն գրե-

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 79:

⁴⁷ Նույն տեղում, 1727, էջ 8:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 12:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 13:

⁵⁰ Նույն տեղում, 1732, էջ 48:

⁵¹ Մխիթար Սեբաստացի, *Գիրք...*, 1725, էջ 6:

Թե նույն կրոնական բովանդակությունն ու տեքստերի հաջորդականությունը: Սկզբում հեղինակը ներկայացրել է, թե ով է քրիստոնյան, ինչին է նա հավատում, նրա կյանքում մկրտության խորհրդի կարևորությունը, խաչակնքվելու նպատակն ու անհրաժեշտությունը:

Առաջին «Քրիստոնէական»-ի սկզբում ներկայացված է դասը սկսելու և ավարտելու քայլերի հերթականությունը: Ուսուցիչը պարտավոր է յուրաքանչյուր դաս սկսել «**Խաչ օգնեա ինձ**» ասելով, բացատրել խոսքերի նշանակությունը, ապա աշակերտներին ցուցադրել տառերը՝ գրել և բանավոր ասել դրանց անունները: Այբուբենի վերջում անհրաժեշտ է գրել «Աստված» բառը և մեկնաբանել, աշակերտին բացատրելով, որ Աստված է ստեղծել աշխարհը, մարդուն, համառոտ ներկայացնելով Հավատո հանգանակը⁵²: *Ինչպես նշում է Մ. Գասպարյանը*, նման հրահանգներ հանդիպում են Հովհան քահանա Ակնցու այբբենարանում⁵³: Այն մասին, թե ինչու է անհրաժեշտ դասը սկսել «**Խաչ օգնեա ինձ**» խոսքերով, արբահայրը գրում է. «Վասն զի նախնիքն մեր առ այս վախճան եղին զխաչ օգնեա ինձ ասութիս ի սկիզբն այբ և բենից»⁵⁴:

«Քրիստոնէականներ»-ում բավականին մեծ տեղ է հատկացված Հավատո հանգանակի թեմային: Աբբահայրն անդրադառնում է խնդրի պատմությանը, առաջ քաշում թեմային վերաբերող տարբեր հարցեր, ինչպես օրինակ. «Ո՞վ է շարադրեր զայս հաւատամքս, և քանի՞ բաժին է: Տասներկու բաժին է, և տասներկու առաքելքն՝ ամէն մէկն զմի բաժինն շարադրեր են և Նիկիոյ սուրբ ժողովն մէկ քանի բաժինն վերայ մեկնութիւն դնելով պարզեր է. և սուրբն Գրիգոր լուսաւորիչն մեր, իսկ մեք փառաւորեսցում ասեր է և ընդուներ, և ամենայն քրիստոնէայ պարտական է որ զայս հաւատամքս ընդունի ու ասէ. և այնպէս հաւատայ, ինչպէս որ ասուր մէջ գրուած է»⁵⁵:

Աբբահայրը «Քրիստոնէականներ»-ում ներկայացրել է հոռմեակաթողիկ եկեղեցական ավանդույթին համապատասխան հավատո հանգանակներ, ուստի բնական է, որ դրանցում առկա է այսպես կոչված *filioque*-ի⁵⁶ («...և Որդուց»)

⁵² Նույն տեղում, էջ 12-13:

⁵³ Մ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

⁵⁴ Մխիթար Սեբաստացի, *Գիրք...*, 1725, էջ 14:

⁵⁵ Մխիթար Սեբաստացի, *Գիրք...* 1732, էջ 20:

⁵⁶ Հոռմեակաթողիկ եկեղեցու ռաժուժմն է Սուրբ հոգու բխման մասին՝ Սուրբ հոգին բխում է ոչ միայն Հորից, այլև Որդուց: Ուսմունքի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **А. Бриллиантов**, «Труды проф. В. В. Болотова по вопросу о Filioque и полемика о его «Тезисах о Filioque» в русской литературе», *Христианское чтение*, 1913, апрель, с. 431-457: Տե՛ս նաև **В. Н. Лосский**, «К вопросу об исхождении Святого Духа», *Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата*, 1957, № 25, с. 54-62:

վարդապետությունը.⁵⁷ «Հավատամք և ի սուրբ ոգին յանեղն և ի կատարեալն, **որ ի հօրէ և յորդոյ բղխի...**»⁵⁸: Մխիթար Սեբաստացին քաջատեղյակ լինելով, որ հայերի և կաթողիկոսների միջև վաղեմի տարաձայնություններ են առկա այս հարցի շուրջ, հատուկ արծարծում է այն և տալիս հետևյալ բացատրությունը. «Ես կու հաւատամ սիրով ի ոգին սուրբ որ է Աստուած, և է հօր և որդոյ հաւասար. է անեղ, և կատարեալ, զի չէ ստեղծեւ, և չէ անկատար. այլ որպէս յաւիտենից է հայր և որդի և սուրբ ոգի եւ մի Աստուած, և ունին զմի էութիւն, զմի բնութիւն, զմի Աստուածութիւն, զմի և զնոյն կատարելութիւն և կարողութիւն: (**Որ ի հօրէ և յորդոյ բղխի**) այսինքն Ոգին սուրբ յառաջագայի և բղխի ոչ միայն ի հօրէ, այլև յորդոյ զի զոր ինչ առնէ հայր, զնոյնն և որդին նմին նման գործէ ասաց Տէրն մեր: Արդ՝ մենք որ կու հաւատանք ի հօրէ բղխիլ, պարտական ենք հաւատալ՝ թէ նաև յորդոյ կու բղխի, զի ինչ որ ունի հայր, բաց ի հայրութենէն զամենն ունի և որդին ինչպէս որ կասէ Տէրն մեր ի յաւետարանին...»⁵⁹: Մխիթարի ուսումնական ձեռնարկներում ներկայացվել են կաթողիկ եկեղեցուն բնորոշ նաև այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են վարդարան, քավարան:

Հեղինակն անդրադարձել է նաև քրիստոնյայի կյանքում աղոթքի նշանակությունը: Անհրաժեշտ է առավոտյան, կեսօրին և երեկոյան աղոթք անել. «Զի՛նչ պարտիմք առնել յառաւօտուն յորժամ զարթնումք ի քնոյ: Նախ պարտիմք խաչակնքել զդէսն մեր, և շնորհակալ լինիլ զայս հասարակաբար վասն ամենից բարեւարութեանց, և մասնատրապէս վասն այսորիկ, զի պահեաց զմեզ յայնմիկ գիշերի ի բազմազանից փորձութեանց»⁶⁰:

Դասագրքերի մյուս գլուխներում աբբահայրը վերլուծել է քրիստոնեական եկեղեցական տոներն ու ծեսերը, իսկ վերջին գլուխը նվիրված է քրիստոնեական բարոյագիտությանը: Հեղինակը մանրամասնորեն ներկայացնում է յոթ խորհուրդները, տասնաբանյա պատվիրանները, մեղքերն ու առաքինությունները՝ համապատասխան մեկնություններով:

Այսպիսով, «Քրիստոնէականներ» դասագրքերի ուսումնասիրությունը փաստում է, որ դրանք համապատասխանում են մանկավարժական գլխավոր սկզբունքներին: Դրանք գրված են պարզ և հասանելի լեզվով, ներառում են՝

⁵⁷ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ընդունում է, որ Սուրբ Հոգին բխում է Հայր Աստծուց և արարածներին բաշխվում Որդու միջոցով: Ավելի մանրամասն տե՛ս **ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄՔՐՈՆԱՅԻ, Խորհրդածութիւն սրբազան պատարագի, Երուսաղեմ, 1842, էջ 57-58: Տե՛ս նաև ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄՔՐՈՆԱՅԻ, Մեկնություններ «Հավատամք»-ի և «Հայր Մեր»-ի, Ս. Էջմիածին, 2007: Զ. արք. Ազնաուրեան, Մեկնություններ Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցիոյ հաւատամքին, Հալեպ, 2008: Դ. արք. Աճեմեան, Մեր Հաւատքը, Սբ. Էջմիածին, 2001:**

⁵⁸ **Մխիթար Սեբաստացի, Գիրք Քրիստոնէականի վարդապետութեան, Վենետիկ, 1732, էջ 19:**

⁵⁹ **Նույն տեղում, 1727, էջ 23-24:**

⁶⁰ **Նույն տեղում, 1750, էջ 137:**

գրաճանաչության տարբեր մակարդակ ունեցող աշակերտների կարիքները բավարարող մանկավարժական նյութեր: «Քրիստոնէականներ»-ի հարցումները՝ աշակերտներին նոր գիտելիքներ փոխանցելու, դրանք գործնականում կիրառելու և ինքնուրույն վերլուծելու հնարավորություններ են ստեղծում: Ուշագրավ է, որ այս դասագրքերը փաստում են նաև մեզանում Անանիա Շիրակացու ավանդած այն մոտեցումը, որ կրթությունն ու դաստիարակությունը անհրաժեշտ է սկսել վաղ տարիքից, ավելի ստույգ՝ յոթ տարեկանից⁶¹: Ըստ որում, խնդրո առարկա ձեռնարկներն առաջարկում են հետևյալ սխեման՝ ծանոթացնել, թե ով է քրիստոնյան, ինչին է հավատում, ինչ խորհուրդ ունի խաչը, որն է մկրտության խորհուրդը քրիստոնյայի կյանքում, ապա ներկայացնել քրիստոնեական դավանանքը՝ այս դեպքում հռոմեական թուրիկ եկեղեցունը, որից հետո անդրադառնալ եկեղեցական տոներին ու քրիստոնեական բարոյագիտությանն առնչվող հարցերին: Նման ուսումնական դասընթացների շնորհիվ անձը ձեռք է բերում տարրական գիտելիքներ քրիստոնյայի կենցաղավարության, դավանանքի, եկեղեցական տոների, բարոյագիտության վերաբերյալ: Հատկանշական է Մխիթար Սեբաստացու հեղինակած դասագրքերում հռոմեական թուրիկ եկեղեցական ավանդույթներին զուգահեռ Հայ Առաքելական եկեղեցու սրբերին նվիրված տաղերի, աղոթքների ներկայացումը: Հատկապես արդի ժամանակներում, նման դասագրքերը կարող են ուղեցույց լինել նոր ուսումնական ձեռնարկներ ստեղծելու համար:

MANE GHEVONDYAN

THE CATECHESSES BY MKHIT'AR SEBASTATS'I AS A MODEL TEXTBOOK OF CHRISTIAN EDUCATION AND UPBRINGING

Key words:

Mkhit'ar Sebastats'i, Catecheses, textbooks, Christian education and upbringing, pedagogical methods, aims and addressees of the textbooks, Christian ethics.

In the 18th century, four versions of the *Catecheses* («Քրիստոնեականք», lit. *Christian Textbooks*) were published by the prominent scholar and theologian Mkhit'ar Sebastats'i. The use of these textbooks as a pedagogical tool in the

⁶¹ E. M. Shirinian, "The Study of Sciences at the time of Anania Sirakaci." In: Sciences and Learning in Armenia between Anania Širakac'i and Grigor Magistros, *Orientalia Christiana Periodica*, Roma, Nr. 1, Vol. 86 (2020), p. 100.

educational process was a significant novelty. The abbot of the Mekhitarist Order created those textbooks in order to give Armenian children Christian education and to keep them in touch with the beliefs of their ancestors. The article deals with the structure of the Christian textbooks as an example of religious teaching. The aims and addressees of the textbooks are discussed. A comparison of different versions of the textbook clarify their content and methodological developments. From the pedagogical point of view, the methods of game used in the textbooks are highly appreciated in terms of organizing productive and motivating lessons. Also other pedagogical tools were chosen, depending on the students' level of literacy and needs. The standards of Christian life, religion, and ethics were also presented.

МАНЕ ГЕВОНДЯН

КАТЕХИЗИСЫ МХИТАРА СЕБАСТАЦИ КАК МОДЕЛЬ ХРИСТИАНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Ключевые слова: Мхитар Себасти, Катехизисы, христианское образование и воспитание, педагогические методы и средства, цели и адресаты учебников, христианская этика.

В XVIII в. вышли в свет четыре отдельные версии Катехизиса (Քրիստոնեական, букв. «Христианские учебники») выдающегося ученого и богослова Мхитара Себасти. Использование этих учебников в качестве педагогического инструмента в учебном процессе было существенным новшеством. Создавая эти учебники, аббат Конгрегации мхитаристов стремился дать армянским детям христианское образование, обеспечить непрерывную связь с верой и традициями предков.

В статье представлена структура «Христианских учебников» как пример руководства по религии, обсуждены цели и адресаты этих учебников; в результате сравнения четырех отдельных версий «Христианских учебников», выявлены разночтения в содержании и методологических разработках. С точки зрения педагогики характерно применение методов игры, способствующих организации урока и столь необходимых для продуктивных и мотивирующих занятий. Педагогические методы выбраны с учетом уровня грамотности и потребностей учащихся. Здесь также представлены христианский образ жизни, религиозные правила и этические нормы.